

วัฒนธรรมท้องถิ่น ความเชื่อทางศาสนา กับการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน

LOCAL CULTURE, RELIGIOUS BELIEFS IN SUSTAINABLE WATERSHED RESOURCE MANAGEMENT,
A CASE STUDY OF THE NAN RIVER DHAMMA YATRA

สุภาชัย เตชนันต์, วิกรม บุญนุ่น และ ลัทธพล มุ่งไธสง

Suphachai Techanan, Vikrom Boonnun and Latthaphon Mungthaisong

สาขายุทธศาสตร์การพัฒนาภูมิภาค มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

Regional Development Strategies, Chiang Rai Rajabhat University

Corresponding author, E-mail: Somchai_techanan@hotmail.com, Tel.086-1163165

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) อธิบายความสำคัญของวัฒนธรรมท้องถิ่น และความเชื่อทางศาสนาพุทธในฐานะกลไกทางสังคมต่อการสร้างจิตสำนึกและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาอย่างยั่งยืน (2) วิเคราะห์กระบวนการการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน ในฐานะรูปแบบการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำ และ (3) สังเคราะห์บทเรียนและแนวทางเชิงนโยบายที่สามารถประยุกต์ใช้กับพื้นที่ลุ่มน้ำอื่นที่มีบริบทใกล้เคียงกัน ภายใต้บริบทวิกฤตทรัพยากรธรรมชาติที่ทวีความซับซ้อนจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน การเกษตรเชิงเดี่ยวบนพื้นที่ลาดชัน การใช้สารเคมีเข้มข้น และความขัดแย้งด้านการจัดการทรัพยากรที่มักเกิดขึ้นเมื่อรัฐใช้มาตรการเชิงเทคนิคหรือการบริหารแบบรวมศูนย์เพียงด้านเดียว

บทความนี้ใช้แนวทางการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยสังเคราะห์จากเอกสารและข้อมูลเชิงกระบวนการของกิจกรรมการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน ซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 13-30 เมษายน พ.ศ. 2555 ร่วมกับการตีความเชิงแนวคิดด้านการพัฒนาบนฐานวัฒนธรรม ศาสนา และการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ผลการศึกษาพบว่าธรรมยาตราสายน้ำน่านทำหน้าที่เป็นกระบวนการพัฒนาเชิงคุณค่า ที่ยกระดับการอนุรักษ์ทรัพยากรจากกรอบหน้าที่หรือข้อบังคับ ไปสู่กรอบศีลธรรมและความรับผิดชอบร่วม โดยใช้พิธีกรรมและกิจกรรมสาธารณะเป็นภาษาเชิงสัญลักษณ์ เพื่อเชื่อมโยงชุมชนต้นน้ำ กลางน้ำ ปลายน้ำ ให้เห็นความสัมพันธ์เชิงระบบของป่า น้ำ ดิน และวิถีชีวิตร่วมกัน พร้อมเปิดพื้นที่กลางสำหรับการเรียนรู้ การสื่อสาร และการต่อรองเชิงสังคมระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลากหลายกลุ่ม

องค์ความรู้ใหม่ที่บทความเสนอคือกรอบอธิบายธรรมยาตรา ในฐานะนวัตกรรมการจัดการลุ่มน้ำแบบมีส่วนร่วมที่ผสาน (ก) กลไกทางจิตวิญญาณและวัฒนธรรมเพื่อสร้างความชอบธรรมทางสังคม (ข) กลไกพื้นที่กลางเพื่อการเรียนรู้และสื่อสารข้ามพื้นที่ต้นน้ำ ปลายน้ำ และ (ค) กลไกทุนทางสังคมเพื่อยกระดับจากกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์สู่การจัดการเชิงสถาบันในระยะยาว บทความจึงชี้ว่าการพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทลุ่มน้ำควรเริ่มจากการสร้างความหมายร่วม และความเป็นเจ้าของร่วม ก่อนเชื่อมต่อสู่แผนและโครงสร้างการบริหารจัดการที่ต่อเนื่อง

คำสำคัญ: การจัดการลุ่มน้ำ, การพัฒนาอย่างยั่งยืน, การมีส่วนร่วมของชุมชน, ความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น
ธรรมยาตราสายน้ำน่าน

Abstract

This academic article aims to (1) explain the significance of local culture and religious beliefs as social mechanisms for fostering public consciousness and participation in sustainable development; (2) analyze the Nan River Dharma Yatra as a participatory development model for watershed resource management; and (3) synthesize lessons learned and policy-oriented approaches that can be adapted to other watersheds with similar contexts. The study is situated within the context of increasingly complex natural resource crises arising from land-use change, monoculture agriculture on steep slopes, intensive chemical use, and persistent conflicts over resource governance—challenges that often emerge when the state relies predominantly on technical measures or centralized administrative approaches.

This article adopts a qualitative research approach, synthesizing documentary evidence and process-based data from the Nan River Dharma Yatra conducted between 13–30 April 2012, together with conceptual interpretations grounded in culture-based development, religious values, and participatory development perspectives. The findings indicate that the Nan River Dharma Yatra functions as a value-based development process that elevates resource conservation from a framework of duties or regulatory compliance to one of ethical commitment and shared responsibility. Through the use of rituals and public activities as symbolic language, the process connects upstream, midstream, and downstream communities, enabling them to recognize the systemic interrelationships among forests, water, soil, and shared livelihoods, while simultaneously creating a shared public space for learning, communication, and social negotiation among diverse stakeholders.

The key contribution of this article lies in proposing an analytical framework that conceptualizes the Dharma Yatra as an innovation in participatory watershed governance integrating: (a) spiritual and cultural mechanisms that generate social legitimacy; (b) shared public spaces that facilitate learning and communication across upstream and downstream contexts; and (c) social capital mechanisms that enable a transition from symbolic activities to long-term institutionalized management. Accordingly, the article argues that sustainable development in watershed contexts should begin with the creation of shared meanings and collective ownership, prior to being connected to coherent plans and enduring governance structures.

Keywords: Watershed management, Sustainable development, community participation, local beliefs and culture, Nan River Dharma Yatra

บทนำ

ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ปัญหาวิกฤตทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ทวีความรุนแรงและซับซ้อนมากยิ่งขึ้นทั้งในระดับโลก ระดับประเทศ และระดับพื้นที่ โดยเฉพาะประเทศกำลังพัฒนาอย่างประเทศไทยซึ่งมีโครงสร้างเศรษฐกิจที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานสำคัญ กระบวนการพัฒนาที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจ การขยายพื้นที่เกษตรเชิงเดี่ยว และการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น ได้ส่งผลให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ ความเสื่อมโทรมของดินและน้ำ การลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพ ตลอดจนความเปราะบางของระบบนิเวศที่เป็นฐานชีวิตของประชาชนจำนวนมาก (ประเวศ วะสี, 2550; อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2556) สถานการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การจัดการทรัพยากรที่อาศัยเพียงมาตรการเชิงเทคนิค กฎหมาย หรือการบริหารจัดการแบบรวมศูนย์จากส่วนกลาง ไม่สามารถตอบโจทย์ความซับซ้อนของปัญหาทรัพยากรธรรมชาติในบริบทสังคมไทยได้อย่างแท้จริง

จังหวัดน่านเป็นหนึ่งในพื้นที่ที่สะท้อนปัญหาดังกล่าวอย่างชัดเจน เนื่องจากเป็นพื้นที่ภูเขาสูงและเป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญของแม่น้ำน่าน ซึ่งเป็นหนึ่งในแม่น้ำสายหลักของกลุ่มน้ำเจ้าพระยา ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศลุ่มน้ำน่านมีความเชื่อมโยงโดยตรงกับความมั่นคงด้านทรัพยากรน้ำ การเกษตร และความมั่นคงทางอาหารของประเทศ อย่างไรก็ตาม ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา จังหวัดน่านเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะการขยายตัวของปลูกพืชเชิงเดี่ยวบนพื้นที่ลาดชัน การบุกรุกป่าต้นน้ำ และการใช้สารเคมีทางการเกษตรอย่างเข้มข้น ส่งผลให้เกิดปัญหาน้ำท่วมฉับพลัน ดินโคลนถล่ม การตื้นเขินของลำน้ำ และปัญหาน้ำแล้งที่เกิดซ้ำซากในหลายพื้นที่ (ประเวศ วะสี, 2550) ปัญหาเหล่านี้มิได้ส่งผลกระทบต่อเฉพาะด้านสิ่งแวดล้อม หากแต่ยังสร้างผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต สุขภาพ และความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชุมชนทั้งในพื้นที่ต้นน้ำ, กลางน้ำ และปลายน้ำอย่างเป็นระบบ แม้ภาครัฐจะมีนโยบายและมาตรการด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติหลายประการ แต่การดำเนินงานในทางปฏิบัติมักประสบปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนในพื้นที่ โดยเฉพาะกรณีพื้นที่ป่าและลุ่มน้ำสำคัญ สาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งเกิดจากการจัดการทรัพยากรที่ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน ขาดการเคารพบริบททางสังคม วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น ส่งผลให้มาตรการอนุรักษ์จำนวนมากไม่เพียงแต่ไม่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนในระยะยาว (โกวิท พวงงาม, 2554) สถานการณ์ดังกล่าวนำไปสู่คำถามเชิงโครงสร้างที่สำคัญว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนควรมีรูปแบบและกระบวนการเช่นใดจึงจะสามารถสร้างดุลยภาพระหว่างการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและการดำรงชีวิตของประชาชนได้อย่างแท้จริง ภายใต้บริบทของปัญหาที่มีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกันเป็นระบบ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนในสังคมไทยจึงเริ่มให้ความสำคัญกับมิติทางสังคม วัฒนธรรม และจิตสำนึกควบคู่ไปกับมิติด้านเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมและศาสนาถูกมองว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เนื่องจากเป็นกลไกที่หล่อหลอมค่านิยม ความเชื่อ และพฤติกรรมของผู้นับถือในสังคมอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานทางจิตวิญญาณของสังคมไทย หลักธรรม เช่น ความไม่เบียดเบียน, ความพอประมาณ และการพึ่งพาอาศัยกันของสรรพสิ่ง สอดคล้องกับแนวคิดการใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่าและการพัฒนาที่ยั่งยืน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2549) การนำศาสนาและวัฒนธรรมมาใช้เป็นเครื่องมือในกระบวนการพัฒนา จึงมิได้เป็นเพียงกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์ หากแต่เป็นการยกระดับการจัดการทรัพยากรจากหน้าที่ตามกฎหมายไปสู่คุณค่าทางศีลธรรมและจิตสำนึกสาธารณะ

หนึ่งในกรณีศึกษาที่สะท้อนบทบาทของวัฒนธรรมท้องถิ่นและความเชื่อทางศาสนาในการขับเคลื่อนการพัฒนาที่ยั่งยืนได้อย่างเด่นชัด คือ การเดินธรรมาศรสายน้ำน่าน ซึ่งจัดขึ้นโดยเครือข่ายทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำน่านตอนบน ระหว่างวันที่ 13-30 เมษายน พ.ศ. 2555 กิจกรรมดังกล่าวถูกออกแบบให้เป็นกระบวนการพัฒนาทางสังคมที่เชื่อมโยงชุมชนต้นน้ำ, กลางน้ำ และปลายน้ำ เข้าด้วยกันผ่านการเดินทาง

ลุ่มน้ำสาขาต่าง ๆ ควบคู่กับพิธีกรรมทางศาสนาพุทธและกิจกรรมสาธารณะ เช่น การทำบุญตักบาตร, การสืบชะตาแม่น้ำ และการเสวนาชุมชน เพื่อสร้างจิตสำนึกร่วมต่อคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้และแหล่งน้ำ (เครือข่ายทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำน่านตอนบน, 2555) การเดินธรรมยาตราสายน้ำน่านมิได้เป็นเพียงกิจกรรมเชิงพิธีกรรม แต่เป็นพื้นที่กลาง สำหรับการเรียนรู้ การสื่อสาร และการแลกเปลี่ยนปัญหาระหว่างผู้คนจากหลากหลายพื้นที่ และหลากหลายบทบาท ทั้งพระสงฆ์ ผู้นำชุมชน เกษตรกร ภาคประชาชน และหน่วยงานรัฐ กระบวนการดังกล่าวช่วยให้ชุมชนในแต่ละพื้นที่ได้สะท้อนปัญหาจริงของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการบุกรุกป่าต้นน้ำ การใช้สารเคมีทางการเกษตร น้ำท่วม น้ำแล้ง หรือผลกระทบจากโครงการพัฒนาภายนอก ขณะเดียวกันการเดินร่วมกันตามลำน้ำยังช่วยสร้างความเข้าใจเชิงระบบว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่หนึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อพื้นที่อื่นตลอดทั้งลุ่มน้ำ ซึ่งนำไปสู่การตระหนักรู้ถึงความรับผิดชอบร่วมกันในการจัดการทรัพยากร (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2556)

จากบริบทและความสำคัญดังกล่าวบทความวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมท้องถิ่น ความเชื่อทางศาสนากับการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน จึงมุ่งศึกษาบทบาทของวัฒนธรรมท้องถิ่น และความเชื่อทางศาสนาพุทธในฐานะกลไกทางสังคมที่สามารถสร้างจิตสำนึก การมีส่วนร่วมของประชาชน และความชอบธรรมทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยเฉพาะในบริบทลุ่มน้ำซึ่งมีความเชื่อมโยงของผู้คนและทรัพยากรอย่างเป็นระบบ การศึกษาในลักษณะนี้มีความสำคัญทั้งในเชิงวิชาการและเชิงปฏิบัติ เนื่องจากช่วยเติมเต็มองค์ความรู้ด้านการพัฒนาที่มักให้ความสำคัญกับมิติทางเศรษฐกิจและเทคนิคเป็นหลัก แต่ละเลยมิติทางคุณค่า วัฒนธรรม และจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของความยั่งยืนในสังคมไทย ในเชิงโครงสร้างบทความนี้มีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการ ได้แก่ (1) เพื่ออธิบายความสำคัญของวัฒนธรรมท้องถิ่นและความเชื่อทางศาสนาพุทธในฐานะกลไกทางสังคมต่อการสร้างจิตสำนึกและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาอย่างยั่งยืน (2) เพื่อวิเคราะห์กระบวนการเดินธรรมยาตราสายน้ำน่านในฐานะรูปแบบการพัฒนาที่อาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ (3) เพื่อสังเคราะห์บทเรียนและแนวทางการพัฒนาที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำและพื้นที่อื่นที่มีบริบทใกล้เคียงกัน ในส่วนถัดไปของบทความ จะนำเสนอเนื้อเรื่อง ข้อสรุป ที่สอดคล้องกับแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลที่ได้ เพื่อสะท้อนให้เห็นศักยภาพของการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานวัฒนธรรม ศาสนา และการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างเป็นองค์รวม

แนวคิดและหลักการของกระบวนการเดินธรรมยาตราสายน้ำ

กระบวนการเดินธรรมยาตราสายน้ำเป็นรูปแบบการพัฒนาทางสังคมที่ผสมผสานวัฒนธรรม ศาสนา และการมีส่วนร่วมของชุมชน เข้ากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างจิตสำนึกและพลังทางสังคมในการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างยั่งยืน แนวคิดดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานความเชื่อว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยมาตรการทางเทคนิคหรือกฎหมายเพียงอย่างเดียว หากแต่จำเป็นต้องอาศัยกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงผู้คนกับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง (ประเวศ วะสี, 2550) หลักการสำคัญของการเดินธรรมยาตราสายน้ำ คือการมองลุ่มน้ำไม่ใช่เพียงพื้นที่ทางกายภาพ แต่เป็นพื้นที่ชีวิตและวัฒนธรรมร่วมกันของผู้คน ตั้งแต่ต้นน้ำ กลางน้ำจนถึงปลายน้ำ การเดินเชื่อมพื้นที่เหล่านี้จึงเป็นกระบวนการเชิงสัญลักษณ์ที่ทำให้ผู้เข้าร่วมตระหนักถึงความสัมพันธ์เชิงระบบระหว่างป่า น้ำ ดิน และวิถีชีวิตของชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2556) ขณะเดียวกันการใช้พิธีกรรมทางศาสนา เช่น การสืบชะตาแม่น้ำ การทำบุญตักบาตร และการภาวนา ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือทางจิตวิญญาณในการยกระดับการอนุรักษ์ทรัพยากรจากหน้าที่ไปสู่คุณค่าทางศีลธรรม

ในเชิงกระบวนการการเดินธรรมาตราสายน้ำเป็นการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (participatory development) ที่เปิดพื้นที่ให้ชุมชนได้สะท้อนปัญหาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และร่วมกันกำหนดแนวทางการจัดการทรัพยากรของตนเอง โดยชุมชนมิได้เป็นเพียงผู้รับนโยบาย แต่เป็นเจ้าของกระบวนการพัฒนาอย่างแท้จริง (โกวิทย์ พวงงาม, 2554) กระบวนการดังกล่าวช่วยลดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชน และเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำ นอกจากนี้การเดินธรรมาตราสายน้ำยังสะท้อนหลักการพัฒนาบนฐานวัฒนธรรม (culture-based development) ซึ่งให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำทางศาสนา และทุนทางสังคมของชุมชนในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลง (สุรัชย์ ตรงงาม, 2558) กระบวนการนี้จึงไม่เพียงนำไปสู่การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ แต่ยังเสริมสร้างความเข้มแข็งทางสังคมและความยั่งยืนของวิถีชีวิตชุมชนในระยะยาว กล่าวโดยสรุปการเดินธรรมาตราสายน้ำเป็นกระบวนการพัฒนาที่ผสมผสานมิติทางวัฒนธรรม ศาสนา และการมีส่วนร่วมของประชาชนเข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวม ทำหน้าที่เป็นทั้งเครื่องมือสร้างจิตสำนึก เครื่องมือเชื่อมโยงเครือข่ายชุมชน และกลไกสำคัญในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างยั่งยืน

วัฒนธรรมท้องถิ่น ความเชื่อทางศาสนา และการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำในบริบทการพัฒนาอย่างยั่งยืน

แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development) ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางว่าเป็นกรอบการพัฒนาที่ต้องสร้างความสมดุลระหว่างมิติสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคม อย่างไรก็ตามในบริบทของสังคมไทยนักวิชาการจำนวนมากเสนอว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืนไม่สามารถพิจารณาได้อย่างครบถ้วนหากละเลยมิติทางวัฒนธรรม ศาสนา และจิตสำนึกของผู้คนในพื้นที่ (ประเวศ วะสี, 2550) วัฒนธรรมและศาสนาจึงมิได้เป็นเพียงองค์ประกอบทางสังคมหากแต่เป็นฐานคุณค่า ที่กำกับพฤติกรรมการใช้ทรัพยากร การอยู่ร่วมกัน และการตัดสินใจเชิงจริยธรรมของชุมชน ในสังคมชนบทไทยโดยเฉพาะพื้นที่ลุ่มน้ำและพื้นที่ภูเขา วัฒนธรรมและศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ และประเพณีที่เชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2556) ชี้ให้เห็นว่าความเชื่อเกี่ยวกับป่า น้ำ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ ทำหน้าที่เป็นกลไกทางสังคมที่ช่วยกำกับการใช้ทรัพยากรให้อยู่ในขอบเขตที่เหมาะสม โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพากฎหมายหรือการบังคับจากภายนอกเพียงอย่างเดียว แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับหลักการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (Community-Based Natural Resource Management: CBNRM) ซึ่งให้ความสำคัญกับบทบาทของชุมชนในฐานะผู้ดูแลทรัพยากรมากกว่าการเป็นเพียงผู้ใช้ทรัพยากร

ในมิติของศาสนา พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานทางจิตวิญญาณของสังคมไทย มีหลักธรรมที่สอดคล้องโดยตรงกับแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เช่น หลักความพอประมาณ, ความไม่เบียดเบียน และการพึ่งพาอาศัยกันของสรรพสิ่ง (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2549) หลักธรรมเหล่านี้ช่วยยกระดับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจากหน้าที่ตามกฎหมายไปสู่ความรับผิดชอบทางศีลธรรมของปัจเจกและชุมชน เมื่อศาสนาถูกนำมาใช้เป็นกรอบคุณค่า การจัดการทรัพยากรจึงมิได้เป็นเพียงประเด็นเชิงเทคนิค แต่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและอัตลักษณ์ของชุมชน ในบริบทการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ แนวคิดลุ่มน้ำ (watershed-based approach) มองว่าลุ่มน้ำเป็นระบบนิเวศเดียวที่เชื่อมโยงพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำเข้าด้วยกันอย่างแยกไม่ออก การใช้ทรัพยากรหรือการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพื้นที่หนึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อพื้นที่อื่นตลอดทั้งระบบลุ่มน้ำ การจัดการลุ่มน้ำที่ยั่งยืนจึงจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือ การสื่อสาร และความเข้าใจร่วมกันของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกระดับ (โกวิทย์ พวงงาม, 2554) อย่างไรก็ตามแนวทางการจัดการลุ่มน้ำของรัฐในอดีตมักเป็นลักษณะรวมศูนย์และเน้นมาตรการเชิงเทคนิค ส่งผลให้เกิดช่องว่างระหว่างนโยบายกับวิถีชีวิตของชุมชน และนำไปสู่ความขัดแย้งอย่างต่อเนื่อง

จากฐานความรู้ดังกล่าว การพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทลุ่มน้ำไทยจึงต้องพิจารณาการผสมผสานวัฒนธรรม ศาสนา และการมีส่วนร่วมของประชาชนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการทำความเข้าใจกรณีศึกษาการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน

กระบวนการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่านในฐานะรูปแบบการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

การเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่าน ซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 13-30 เมษายน พ.ศ. 2555 โดยเครือข่ายทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำน่านตอนบน (ภาคประชาชน) เป็นกรณีศึกษาที่สะท้อนการประยุกต์ใช้วัฒนธรรมและศาสนาเป็นกลไกทางสังคมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างชัดเจน จากเอกสารสรุปการดำเนินงานและแผนกิจกรรม พบว่าการเดินทางธรรมยาตราถูกออกแบบอย่างมีระบบ โดยใช้ลุ่มน้ำเป็นหน่วยการจัดการเชิงพื้นที่ และใช้พิธีกรรมทางศาสนาเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงชุมชนต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ในเชิงกระบวนการการเดินทางธรรมยาตราไม่ได้เป็นเพียงการเดินทางเชิงสัญลักษณ์แต่เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการลงมือปฏิบัติ (learning by doing) ที่เริ่มจากการเตรียมงานเชิงมวลชน การประสานเครือข่าย และการกำหนดเส้นทางเดินผ่านชุมชนต่าง ๆ ตลอดลุ่มน้ำน่านตอนบน กิจกรรมในแต่ละพื้นที่ เช่น การทำบุญตักบาตร การสืบชะตาแม่น้ำ การเสวนาชุมชน และการแลกเปลี่ยนข้อมูลปัญหาทรัพยากร ทำหน้าที่เป็นเวทีสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ชุมชนสะท้อนปัญหาจริงของพื้นที่ตนเอง ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการบุกรุกป่าต้นน้ำ การใช้สารเคมีทางการเกษตร น้ำท่วม น้ำแล้ง หรือผลกระทบจากโครงการพัฒนาภายนอก ข้อมูลจากพื้นที่ต่าง ๆ ตลอดเส้นทางธรรมยาตราแสดงให้เห็นถึงระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนที่สูงและหลากหลาย ตั้งแต่พื้นที่ต้นน้ำ เช่น ตำบลปอน อำเภอทุ่งช้าง ซึ่งชุมชนสะท้อนปัญหาน้ำท่วมและผลกระทบจากสารเคมี พร้อมแสดงความพร้อมในการทำงานร่วมกับเครือข่าย ไปจนถึงพื้นที่กลางน้ำและปลายน้ำ เช่น ตำบลแวง อำเภอบัว และพื้นที่อำเภอมืองน่าน ซึ่งชุมชนตั้งคำถามเชิงวิพากษ์ต่อการพัฒนาชุดลุ่มน้ำและธุรกิจทรายหินที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชุมชน ข้อมูลเหล่านี้สะท้อนว่าการเดินทางธรรมยาตราทำหน้าที่เป็นพื้นที่กลางในการเชื่อมโยงความรู้ ประสบการณ์ และมุมมองของชุมชนในแต่ละช่วงของลุ่มน้ำ

บทบาทของพระสงฆ์ในกระบวนการธรรมยาตราที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณและผู้สื่อสารคุณค่าการอนุรักษ์ โดยใช้หลักธรรมและภาษาเชิงศาสนาที่ชุมชนเข้าใจและยอมรับ การที่พระสงฆ์เป็นผู้นำพิธีกรรมและให้ข้อคิดเกี่ยวกับผลกระทบของการทำลายป่า การใช้สารเคมี และการเปลี่ยนแปลงของลุ่มน้ำ ช่วยยกระดับประเด็นสิ่งแวดล้อมจากเรื่องเทคนิคไปสู่เรื่องคุณค่าทางศีลธรรมและความรับผิดชอบร่วมกันของสังคม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2549) นอกจากนี้การวิเคราะห์ยังพบว่าการเดินทางธรรมยาตรามีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างทุนทางสังคม และเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชนหน่วยงานท้องถิ่น และภาคประชาชน การมีส่วนร่วมขององค์การบริหารส่วนท้องถิ่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หน่วยงานด้านทรัพยากร และภาคประชาชน ทำให้กระบวนการธรรมยาตรามีความชอบธรรมและพลังในการขับเคลื่อนต่อยอดไปสู่การจัดตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำ การจัดเวทีเสวนา และการจัดทำแผนพัฒนาทรัพยากรในระดับพื้นที่

เมื่อพิจารณาในเชิงทฤษฎี กระบวนการเดินทางธรรมยาตราสายน้ำน่านสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participatory Development) ที่เน้นให้ประชาชนเป็นเจ้าของกระบวนการพัฒนา ร่วมคิดร่วมตัดสินใจ และร่วมรับผิดชอบต่อผลลัพธ์ของการพัฒนา (โกวิท พวงงาม, 2554) แตกต่างจากแนวทางการจัดการทรัพยากรแบบบนลงล่างที่มักนำไปสู่ความขัดแย้งและความไม่ยั่งยืนในระยะยาว

ธรรมยาตราสายน้ำน่านในฐานะต้นแบบการพัฒนาเชิงคุณค่า

จากการสังเคราะห์ข้อมูลและการวิเคราะห์ข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่าการเดินธรรมยาตราสายน้ำน่านเป็นมากกว่ากิจกรรมเชิงวัฒนธรรมหรือศาสนาแต่เป็นรูปแบบการพัฒนาเชิงคุณค่าผสมผสานมิติสิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม และจิตสำนึกเข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวม จุดเด่นสำคัญของกระบวนการนี้คือการใช้วัฒนธรรมและศาสนาเป็นภาษาเชิงสังคมที่ชุมชนเข้าใจและยอมรับ ซึ่งช่วยลดแรงต้านและความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร

นอกจากนี้ผู้เขียนยังเห็นว่าบทเรียนสำคัญจากกรณีศึกษาครั้งนี้คือ การพัฒนาอย่างยั่งยืนจำเป็นต้องเริ่มจากการ เชื่อมร้อยผู้คน และสร้างความหมายร่วมต่อทรัพยากรธรรมชาติ ก่อนที่จะพัฒนาไปสู่กลไกเชิงนโยบายหรือโครงสร้างการบริหารจัดการ การเดินธรรมยาตราทำหน้าที่เป็นกระบวนการสร้างจิตสำนึกและความเป็นเจ้าของร่วม ซึ่งเป็นฐานสำคัญของการจัดการทรัพยากรในระยะยาว อย่างไรก็ตามผู้เขียนเสนอว่าเพื่อให้รูปแบบการพัฒนาลักษณะนี้เกิดความยั่งยืนอย่างแท้จริง จำเป็นต้องมีการเชื่อมโยงกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมเข้ากับโครงสร้างการจัดการอย่างเป็นทางการของรัฐและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น การบูรณาการผลลัพธ์จากเวทีธรรมยาตราเข้าสู่แผนพัฒนาท้องถิ่น แผนลุ่มน้ำ และนโยบายด้านทรัพยากรธรรมชาติในระดับจังหวัดและประเทศ นอกจากนี้ ควรมีการติดตามผลในระยะยาวเพื่อประเมินผลกระทบเชิงรูปธรรมต่อทรัพยากร เช่น การฟื้นฟูป่า คุณภาพน้ำ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการใช้สารเคมีทางการเกษตร

โดยสรุปผู้เขียนเห็นว่าการเดินธรรมยาตราสายน้ำน่านเป็นต้นแบบที่มีศักยภาพสูงในการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานวัฒนธรรม ศาสนา และการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งสามารถนำไปประยุกต์ใช้กับพื้นที่ลุ่มน้ำอื่นที่มีบริบทใกล้เคียงได้ โดยต้องปรับกระบวนการให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่

สรุป

บทความวิชาการเรื่องวัฒนธรรม ศาสนา และการพัฒนาอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาการเดินธรรมยาตราสายน้ำน่าน ได้ชี้ให้เห็นอย่างเป็นระบบว่า วิถีพุทธธรรมชาตและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำน่านไม่ใช่ปัญหาเชิงเทคนิค ที่แก้ได้ด้วยเครื่องมือทางวิศวกรรม กฎหมาย หรือการบริหารแบบรวมศูนย์เพียงด้านเดียว แต่เป็นปัญหาเชิงสังคมและวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงวิถีชีวิต เศรษฐกิจท้องถิ่น โครงสร้างอำนาจ ความสัมพันธ์ระหว่างต้นน้ำ กลางน้ำ ปลายน้ำ และความหมายที่ผู้คนมีต่อป่าและน้ำ ดังนั้นการพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทลุ่มน้ำจึงต้องอาศัยกระบวนการที่สามารถทำให้ผู้คนเห็นร่วม คิดร่วม รับผิดชอบร่วมต่อฐานทรัพยากรเดียวกันในฐานะพื้นที่ชีวิตร่วม มิใช่ทรัพยากรที่แยกส่วนตามเขตปกครองหรือมิติการจัดการแบบราชการ (ประเวศ วะสี, 2550; โกวิท พวงงาม, 2554)

จากการสังเคราะห์เอกสารกิจกรรมและข้อมูลเชิงกระบวนการของการเดินธรรมยาตราสายน้ำน่าน บทความยืนยันว่านี่คือรูปแบบการพัฒนาทางสังคมที่มีความเฉพาะตัว โดยใช้วัฒนธรรมและศาสนาเป็นกลไกการสื่อสารสาธารณะ และกลไกสร้างความชอบธรรมทางสังคมต่อการอนุรักษ์ทรัพยากร พิธีกรรมและกิจกรรมทางพุทธศาสนา เช่น การทำบุญตักบาตร การสืบชะตาแม่น้ำ และการภาวนา มิได้มีสถานะเป็นเพียงการประกอบพิธี หากทำหน้าที่เป็นภาษาสัญลักษณ์ที่แปลงเรื่องสิ่งแวดล้อมจากเรื่องไกลตัวให้กลายเป็นเรื่องศีลธรรมและวิถีชีวิต ส่งผลให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมโดยสมัครใจ เกิดความไว้วางใจ และเกิดแรงผลักดันทางสังคมต่อการปรับพฤติกรรมการใช้ทรัพยากร (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2549; ประเวศ วะสี, 2550) ในเชิงองค์ความรู้ บทความนี้ชี้ชัดว่าลุ่มน้ำควรถูกทำความเข้าใจในฐานะระบบนิเวศและระบบวัฒนธรรมร่วมกัน การจัดการลุ่มน้ำอย่างยั่งยืนจึงจำเป็นต้องยกระดับจากการมองป่า น้ำ เป็นวัตถุทางกายภาพไปสู่การมองป่า

น้ำ เป็นพื้นที่ความหมายและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นฐานให้เกิดกติกามารยาท การเรียนรู้ร่วมกัน และการจัดตั้งเครือข่ายเชิงพื้นที่ตลอดแนวต้นน้ำ กลางน้ำ ปลายน้ำ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2556) เมื่อเชื่อมกับแนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม จะเห็นว่าธรรมาภิบาลเป็นกระบวนการสร้างพื้นที่กลาง ให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ ตั้งคำถามต่อโครงสร้างการจัดการเดิม และร่วมกำหนดทิศทางใหม่บนฐานข้อมูลจริง และการยอมรับร่วมกัน (โกวิท พวงงาม, 2554) ในเชิงประยุกต์ใช้ บทความเสนอจุดยืนว่ารัฐและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรยอมรับและบูรณาการมิติศาสนาและวัฒนธรรม เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายและแผนจัดการทรัพยากร โดยไม่ลดทอนให้เหลือเพียงกิจกรรมรณรงค์เชิงพิธีการ หากต้องออกแบบให้เชื่อมต่อกับกลไกถาวร เช่น เวทีลุ่มน้ำสาขา คณะกรรมการลุ่มน้ำ แผนพัฒนาท้องถิ่น และมาตรการลดความเสี่ยงเชิงระบบ (เช่น การลดการใช้สารเคมี การฟื้นฟูพื้นที่ต้นน้ำ และการกำกับกิจกรรมที่กระทบลำน้ำ) ทั้งนี้การต่อยอดจากกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์สู่โครงสร้างการจัดการที่มีความต่อเนื่อง คือเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้พลังทางสังคมไม่สลายไปตามเวลา (ประเวศ วัชชี, 2550; โกวิท พวงงาม, 2554)

อย่างไรก็ดีบทความนี้ยังทิ้งประเด็นสำคัญเพื่อกระตุ้นการศึกษาต่อไปในอนาคต ได้แก่ (1) จะทำอย่างไรให้ผลลัพธ์ด้านจิตสำนึกและทุนทางสังคม เชื่อมโยงไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงประจักษ์ของทรัพยากร เช่น คุณภาพน้ำ การลดการพังทลายของดิน หรือการลดการใช้สารเคมีอย่างเป็นรูปธรรม (2) รูปแบบธรรมาภิบาลสามารถประยุกต์ในพื้นที่ที่ทุนทางศาสนาและวัฒนธรรมแตกต่างหรือหลากหลายได้เพียงใด และต้องปรับกลไกทางสังคมแบบไหนจึงจะยังคงประสิทธิผล (3) การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชนจะประสานกับระบบราชการแบบรวมศูนย์อย่างไร เพื่อหลีกเลี่ยงการทับซ้อนอำนาจและลดความขัดแย้งเชิงโครงสร้าง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2556)

โดยสรุปบทความนี้ยืนยันจุดยืนของผู้เขียนว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทลุ่มน้ำไม่อาจสำเร็จได้ด้วยเทคนิคเพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยพลังของคุณค่า ความหมาย และความสัมพันธ์ทางสังคมที่ถูกหล่อหลอมผ่านวัฒนธรรมท้องถิ่นและความเชื่อทางศาสนา การเดินธรรมาภิบาลสายน้ำน่าจึงควรถูกอ่านในฐานะนวัตกรรมพัฒนาเชิงคุณค่า ที่สร้างความชอบธรรมทางสังคมต่อการอนุรักษ์ เชื่อมโยงชุมชนทั้งระบบลุ่มน้ำ และเปิดพื้นที่ให้เกิดการจัดการทรัพยากรร่วมกันอย่างมีส่วนร่วม อันเป็นรากฐานสำคัญของความยั่งยืนในระยะยาว (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2549; ประเวศ วัชชี, 2550; โกวิท พวงงาม, 2554)

เอกสารอ้างอิง

- โกวิท พวงงาม. (2554). การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม: แนวคิดและกระบวนการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เครือข่ายทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำน่านตอนบน. (2555). สรุปเนื้อหาการเดินทางธรรมาภิบาลสายน้ำน่าน ระหว่างวันที่ 13-30 เมษายน 2555. น่าน.
- ประเวศ วัชชี. (2550). การพัฒนาอย่างบูรณาการบนฐานวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2549). พุทธธรรมกับการพัฒนา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2556). วัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.